

Методи за диагностициране на личността в процеса на кариерно ориентиране и консултиране

**Д-р Елена Алтимирска, консултантска компания „Бизнес Ефект“
Проф. дпсн. Снежана Евлогиева Илиева, СУ „Св. Климент
Охридски“**

Доц. д-р Калоян Харалампиев, СУ „Св. Климент Охридски“

Methods for personal diagnostics in the process of career orientation and consulting

**Elena Emilova Altimirska, PhD, Consulting company Business Effect
Snezhana Evlogieva Ilieva, Professor, DSci, Sofia University “St.
Kliment Ohridski”**

**Kaloyan Haralampiev, Assos. Prof., PhD, Sofia University “St.
Kliment Ohridski”**

Резюме. Описва се процесът на конструиране на въпросници за диагностициране на интересите и способностите на ученици от 7-8 клас и от 11-12 клас, както и на ценностите на ученици от 11-12 клас, които да подпомогнат избора на специалност и професия. Интересите, способностите и ценностите се отнасят към 12 групи професионални области, които са представени в средното и висшето образование. Конструиранияте въпросници показват подходящи психометрични качества и могат да бъдат прилагани в системата на образованието с цел професионално ориентиране и кариерно консултиране.

Ключови думи: професионален избор, интереси, способности, ценности, кариерно ориентиране, кариерно консултиране.

Abstract. The article describes the process of construction of questionnaires for diagnostics of interests and abilities of students in 7-8 grades and in 11-12 grades, as well as values of students in 11-12 grades. The questionnaires may help students in their choice of profession and specialty. Interests, abilities and values are grouped in 12 professional areas that are presented in secondary and high schools in Bulgaria. The questionnaires indicate adequate psychometric qualities and can be applied in the educational system for professional orientation and career consulting.

Key words: professional choice, interests, abilities, values, career orientation, career consulting.

Методи за кариерно ориентиране и консултиране

Професионалното ориентиране и кариерното консултиране имат повече от 100годишна традиция в психологията, още от 1909 г., когато Ф. Парсънс полага началото на това направление със своя труд „Избор на професия“, като оттогава досега хронологично се оформят четири основни парадигми (Saviskas, 2003; 2011). Първата парадигма е от началото на 20-ти век и е насочена към индивидуалните различия и съответствието на хората към професията. Втората характеризира средата на 20-ти век и се разгръща в развитийната перспектива, която разглежда жизнените и кариерните етапи, пътищата за развитие в кариерата, съгласуването на житейски и професионални роли. Третата парадигма се базира на възгледите за социалното учене, а четвъртата е от началото на 21-ви век и е социално-конструктивистка по своята същност (пак там). С течение на времето се развиват различни инструменти за измерване на способностите и интересите на личността, както и се оформят изследователски области, които разглеждат както факторите – личностни и ситуативни, които определят професионалния избор и

кариерното развитие, така и последствията от избора на професия и кариера за удовлетвореността от работата и живота, за здравето и благополучието на личността, за стреса и справянето с него в работата.

Водеща роля в теорията и практиката се отделя на професионалните интереси на личността, като за целта се създават инструменти за измерване, сред които от найутвърдените са на Е. Стронг и Ф. Кудър, които имат по няколко модификации. Е. Стронг създава своя въпросник за професионалните интереси през 1927 г., който се прилага широко и се осъвременява (Donnay, 1997), като в по-новите модификации в него се съчетават както идеите на Е. Стронг, така и типологията на Дж. Холанд (Staggs, 2004). Въпросникът на Ф. Кудър е насочен към търсене на съответствие с кариерата (Kuder, 1977), като се създава „трето поколение“ на въпросника, който въвежда нов подход към оценка на интересите (Zytowski, 2001), доколкото индивидът не се сравнява с нормите на групата в дадена професия, а с норма от респонденти с подобни резултати от широк кръг професии (Ihle-Helledy, Zytowski, Fouada, 2004).

Теорията на Дж. Холанд за професионалните типове е може би най-популярната и приложима както към избора на професия, така и към избора на кариера и организационна среда, като се определят шест личностни типа, отнесени към дадени професии – реалистичен, изследователски, артистичен, социален, предприемачески и конвенционален (Holland, 1973). Типологията на Холанд, създадена първоначално през 1959 г., повече от 50 години доказва значимостта си за кариерното развитие и консултиране (Nauta, 2010).

Друга основна насока при кариерното консултиране е свързана с ценностите. Част от типологиите на ценностите, които се използват в кариерното ориентиране и развитие, се основават на възгледите на Дж. Олпорт, П. Вернън и Дж. Линдзи, които започват своето изследване през 30-те години и разграничават шест основни типа ценности (Allport, Vernon, Lindzey, 1951). Теоретичните ценности поставят висока значимост на откриването на истината чрез критичен и рационален подход. При икономическите ценности водещо значение имат полезното и практичното, включително натрупването на състояние. Естетическите ценности придават най-голяма важност на красотата, формите и хармонията. Социалните ценности разглеждат хората, човешките отношения и любовта между хората като най-важни. Политическите ценности са насочени към придобиването на власт и влияние. Религиозните ценности съдържат целостта на опита и разбиране на света и вселената като цяло (Allport, Vernon, Lindzey, 1951).

От времето на първоначалното си прилагане през 1931 г., въпросникът за изследване на ценностите се превръща в третия най-използван и рефериран непроективен психологически инструмент и показва впечатляващи доказателства за валидност и предсказуемост на професионалните избори, кариерното развитие и поведението в организациите (Kopelman, Rovenpor, 2006). Съществуват полови различия в ценностите и интересите, които намират израз в професионалните избори и кариерните предпочитания (Lubinski, Schmidt, Benbow, 1996). Жените са ориентирани към социалните ценности, а за мъжете от значение са икономическите и политическите ценности. Това позволява разграничаването на типично мъжки и типично женски ценности спрямо професията и труда, като жените предпочитат професии, свързани с междуличностните отношения, докато мъжете се ориентират към „безличностни“ професии, свързани с „правенето на нещата“ (Lipra, 1998).

Подчертава се, че е необходимо да се интегрират в теорията и практиката професионалното ориентиране и кариерното консултиране (Watkins, Saviskas, 1990). Професионалното ориентиране използва методи на съгласуване на измерими черти и умения на личността с резултати, характерни за различните професии, които включват самооценяване без нужда от намеса от страна на консултант, като в по-ново време се

използват компютърно-базирани програми за планиране на кариерата. Кариерното консултиране акцентира върху субективния опит и взаимоотношенията с консултанта, като кариерните възможности се разкриват чрез самопроучване и интерпретиране на смисъла, който клиентите придават на себе си, работата и живота си (пак там).

Интегрирането на самооценяване на личните интереси, способности и ценности, от една страна, с кариерното консултиране, от друга страна, дава възможност да се подобри процеса на избора на професия и кариера, като тук се описва опитът по създаване на диагностични инструменти, които могат да бъдат използвани, както без намеса на консултант, така и дават насоки на кариерното консултиране, когато то е необходимо. Прилагането на въпросници в процеса на професионално ориентиране е изключително важен при избора на специалност в средното и висшето образование, тъй като този избор определя и поредицата от следващи кариерни избори на личността.

Описание на въпросниците

Обща информация

Въпросниците за кариерно ориентиране са инструмент, който има за цел да подпомогне учениците в България в избора им на подходящо образование и подготовка за бъдеща професионална реализация. Те изследват насочеността на учениците към дадени професии и профили, които могат да бъдат изучавани в системата на средното образование в България, както и към специалностите, изучавани във висшето образование. Въпросниците се попълват в електронна платформа, намираща се на адрес: www.orientirane.mon.bg.

Въпросниците за кариерно ориентиране са различни за учениците в отделните степени на образователната система:

- **Въпросници за ученици в 7 – 8 клас:** изследват техните интереси, способности и предпочитания (включва предпочитаните предмети, изучавани в съответния клас, които не са описани в настоящата статия) към професии и профили от дванадесетте професионални групи (описани по-долу).
- **Въпросници за ученици в 11 – 12 клас:** изследват техните интереси, способности, предпочитания и ценности, свързани със специалностите от дванадесетте професионални групи.

Професиите и специалностите в средното образование, както и специалностите, изучавани във висшето образование, към които се насочват учениците в резултат на попълване на въпросниците за кариерно ориентиране, са групирани в следните 12 професионални групи, които представляват и съответните подскали във въпросниците за интереси и способности:

1. Стопанско управление, администрация и право
2. Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда
3. Образование и социални услуги
4. Здравеопазване
5. Спорт
6. Изкуства
7. Услуги - хотелиерство, туризъм, фризьорство и козметика
8. Обществена сигурност, безопасност, военно дело и отбрана
9. Технически науки, добив и производствени технологии
10. Архитектура и строителство
11. Хуманитарни науки
12. Природни науки, математика и информатика

Въпросник за интереси

Този въпросник изследва професионалните интереси на учениците в средното училище и в окончателния си вариант съдържа 81 айтема за 7-8 клас и 91 айтема за 11-12 клас. В двете версии на въпросника се използва следната скала за оценка на всеки айтем: "Изобщо не ми е интересно", "Донякъде ми е интересно", "Много ми е интересно".

Въпросник за способности

Въпросникът за способности съдържа 34 айтема във версията за 7-8 клас и 41 айтема във версията за 11-12 клас. Той изследва способностите на учениците в 12-те професионални групи. Скалата за оценка е тристепенна, като учениците оценяват всеки от айтемите, избирайки един от следните възможни отговори: "Изобщо не мога/не умея", "Донякъде мога/умея", "Много мога/умея".

Въпросник за ценности

Въпросникът за ценности е само за групата 11-12 клас и съдържа 18 айтема, разпределени в следните групи:

Утилитарни ценности – свързват се със стремежа на човек да получава възвръщаемост на своите усилия в различни финансови и материални придобивки - висока заплата, бонуси, допълнителни облаги, добри условия на труд и др. под. Хората с високи стойности на утилитарни ценности се насочват повече към професии от сферата на Икономиката, предприемачеството, управлението и др.под.

Индивидуалистични ценности – свързват се със стремежа на човек да има повече независимост в работата си, да изпълнява самостоятелно задачите и целите и да зависи предимно от самия себе си в тяхното извършване. Хора с високи стойности на индивидуалистични ценности се насочват към професии от сферата на Икономиката, Изкуството, Природните науки, Селско, горско и рибно стопанство и др.под.

Властови ценности – свързват се със стремежа на човек да оказва власт и влияние при изпълнение на служебните си задължения, да ръководи други хора и да поема отговорност за тях, да постига високи позиции в служебната йерархия. Хората с високи стойности на властови ценности се насочват повече към професии от сферата на Икономика, администрация и право, както и от Обществена сигурност и отбрана.

Социални ценности – свързват се със стремежа на човек да помага и служи на другите, да осъществява чести контакти с хората и да допринася за тяхното развитие и благополучие. Хората с високи стойности на социални ценности се насочват повече към професии от сферата на Здравеопазването, Социалните и педагогически науки, Сигурност и охрана.

Естетически ценности – свързват се със стремежа на човек да изразява себе си и идеите си чрез изкуство и други форми на творчество, да създава нещо ново, да предлага иновативни решения, да развива талантите си и да се наслаждава на хармонията и красотата около себе си. Хората с високи стойности на естетически ценности се насочват към професии в сферата на Изкуството, Архитектурата, Хуманитарните науки и др.под.

Ценности, свързани с постижения и предизвикателства – отнасят се до стремежа на човек да се справя с различни предизвикателства, да извършва разнообразни задачи, да постига високи резултати в работата си. Хората с високи стойности по тези ценности се насочват към професии в сферата на Икономиката, правото, Изкуството, Спорта, Сигурността и охраната, Архитектурата, Техническите и Природо-математически науки.

Създаване на въпросниците

Въпросниците за кариерно ориентиране бяха създадени от екип, състоящ се от психолози и статистици като част от проект BG051PO001-4.3.02 „Система за кариерно ориентиране в

училищното образование”, финансиран от Европейски социален фонд по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007-2013 по поръчка на МОН.

Създаването на въпросниците премина през следните етапи:

Етап 1 – дефиниране на професионални групи и генериране на айтеми за въпросниците.

Етап 2 – апробиране на въпросниците чрез първо тестване на ученици върху представителна извадка за България.

Тестирането се проведе през **м.май** (от 15 до 25 май 2014 г.) и чрез него бяха тествани:

- 1563 ученици от 7-8 клас от цялата страна
- 1011 ученици от 11-12 клас от цялата страна

Етап 3 – второ тестване, анализ на данните и нанасяне на корекции.

Тестирането се проведе през **м.юни** (от 13 до 30 юни 2014 г.) и чрез него бяха тествани повторно:

- 946 ученици от 7-8 клас от цялата страна
- 673 ученици от 11-12 клас от цялата страна

Етап 4 – финализиране на въпросниците и интегрирането им в Информационнотърсеща система, която е функционираща от м. май 2015 г. на адрес: www.orientirane.mon.bg.

Психометрични данни на въпросниците

Въз основа на първото тестване бяха изведени показатели за алфа на Кронбах за всички тестове, както и бяха преработени някои от айтемите в тестовете за способности и интереси, които показват по-ниски резултати (някои айтеми бяха редактирани, а други премахнати, беше добавен и 1 айтем в теста за способности за двете групи).

В таблицата са показани стойностите на алфа на Кронбах за въпросниците по подскали:

Таблица 1. Коефициенти на вътрешна консистентност на подскалите

Въпросник	Тестиране 1 (м.май 2014)	Тестиране 2 (м.юни 2014)
7-8 клас		
Интереси	0.946	0.960
Стопанско управление, администрация и право	0.742	0.803
Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда	0.775	0.815
Образование и социални услуги	0.677	0.726
Здравеопазване	0.834	0.869
Спорт	0.770	0.842
Изкуства	0.817	0.833
Услуги - хотелиерство, туризъм, фризьорство и козметика	0.708	0.673
Обществена сигурност, безопасност, военно дело и отбрана	0.677	0.725
Технически науки, добив и производствени технологии	0.826	0.896
Архитектура и строителство	0.767	0.849
Хуманитарни науки	0.694	0.673
Природни науки, математика и информатика	0.799	0.817
Способности	0.908	0.926
Стопанско управление, администрация и право	0.859	0.844

Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда	0.624	0.635
Образование и социални услуги	0.757	0.763
Здравеопазване	0.592	0.640
Спорт	0.688	0.783
Изкуства	0.787	0.831
Услуги - хотелиерство, туризъм, фризьорство и козметика	0.706	0.800
Обществена сигурност, безопасност, военно дело и отбрана	0.753	0.783
Технически науки, добив и производствени технологии	0.755	0.795
Архитектура и строителство	0.670	0.745
Хуманитарни науки	0.604	0.580
Природни науки, математика и информатика	0.761	0.760
Предпочитания	0.806	0.838
11-12 клас		
Интереси	0.937	0.960
Стопанско управление, администрация и право	0.737	0.780
Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда	0.754	0.766
Образование и социални услуги	0.706	0.766
Здравеопазване	0.913	0.935
Спорт	0.808	0.867
Изкуства	0.792	0.840
Услуги - хотелиерство, туризъм, фризьорство и козметика	0.676	0.745
Обществена сигурност, безопасност, военно дело и отбрана	0.748	0.771
Технически науки, добив и производствени технологии	0.848	0.907
Архитектура и строителство	0.776	0.860
Хуманитарни науки	0.790	0.634
Природни науки, математика и информатика	0.756	0.782
Способности	0.901	0.922
Стопанско управление, администрация и право	0.839	0.835
Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда	0.587	0.608
Образование и социални услуги	0.778	0.821
Здравеопазване	0.599	0.577
Спорт	0.717	0.765
Изкуства	0.789	0.822
Услуги - хотелиерство, туризъм, фризьорство и козметика	0.744	0.803

Обществена сигурност, безопасност, военно дело и отбрана	0.743	0.751
Технически науки, добив и производствени технологии	0.841	0.836
Архитектура и строителство	0.729	0.763
Хуманитарни науки	0.656	0.634
Природни науки, математика и информатика	0.783	0.782
Ценности	0.875	0.896

Резултатите показват много високи нива на коефициента алфа на Кронбах за почти всички скали (вариращи между 0.791 и 0.960) и подскали (вариращи между 0.577 и 0.935). Резултати под 0.70 се срещат за следните подскали за второто тестиране:

- Подскала Услуги за тест Интереси за 7-8 клас (0.673)
- Подскала Хуманитарни науки за тест Интереси за 7-8 клас (0.673)
- Подскала Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда за тест Способности за 7-8 клас (0.635)
- Подскала Здравеопазване за тест Способности за 7-8 клас (0.640)
- Подскала Хуманитарни науки за тест Способности за 7-8 клас (0.580)
- Подскала Хуманитарни науки за тест Интереси за 11-12 клас (0.643)
- Подскала Селско, горско и рибно стопанство, ветеринарна медицина и опазване на околната среда за тест Способности за 11-12 клас (0.608)
- Подскала Здравеопазване за тест Способности за 11-12 клас (0.577)
- Подскала Хуманитарни науки за тест Способности за 11-12 клас (0.634)

Това може да се отдаде на факта, че интересите в тези скали са разнородни и се отнасят до различни по своето естество професии, обединени в една и съща подскала. Като цяло при второто тестиране има повишаване на алфите за почти всички подскали. Това показва, че направените корекции в тестовете (премахнати, редактирани и добавени айтеми) са допринесли за подобряване на тестовете.

Въз основа на второто тестиране бяха изведени показатели за проведения тестретест, които показват следното (Таблица2)

Таблица 2. Резултати от тест-ретеста на въпросниците

Тестове 7-8 клас	Степен на значимост	Корелации
1. Интереси	$P < 0.001$	Между 0.323 и 0.573
2. Способности	$P < 0.001$	Между 0.328 и 0.599

Тестове 11-12 клас	Степен на значимост	Корелации
1. Интереси	$P < 0.001$	Между 0.381 и 0.652
2. Способности	$P < 0.001$	Между 0.372 и 0.663
3. Ценности	$P < 0.001$	Между 0.333 и 0.549

Резултатите от проведения тест-ретест за двете групи ученици показват много висока степен на значимост за всички скали и подскали. Степента на корелационните коефициенти варира между 0.323 и 0.702 за различните скали и подскали. **Описание на докладите от въпросниците, които получават учениците Доклад за 7-8 клас.** Докладът е структуриран в 2 части:

В **Част I** е представена обща информация за въпросниците, включваща списък с професионалните групи, насоки как да се работи с доклад и как да се разчетат получените

резултати, описание на степените на насоченост, общи насоки за интерпретиране на резултатите в някои по-особени случаи.

В **Част II** са представени конкретните резултати от въпросниците за кариерно ориентиране на ученика. Те са структурирани по следния начин:

○ **Графика**, на която са представени оценките, които ученикът получава за всяка от 12-те професионални групи. Резултатите са разпределени в някоя от 6-те степени на насоченост (много ниска, ниска, под средна, средна, висока, много висока). Резултатите тук са обобщени по съответната формула за 3 групи въпросници: интереси, способности, предпочитания.

○ **Описание на всяка от 12-те професионални групи**, подредени в низходящ ред от най-високо изразената степен към най-ниската за съответния ученик. Посочено е да се обърне внимание на първите три групи в списъка, тъй като за тях ученикът е получил най-високи стойности. Информацията за всяка от групите е структурирана както следва:

- кратка информация за съответната група професии
- списък с подгрупи от професии. Тези подгрупи представляват линкове, които отвеждат към следващата стъпка в Информационно-търсещата система (ИТС) – описание на професиите и профилите.
- списък с профилите, които са свързани със съответната професионална група (също линк към информационната характеристика за профила).
- линк към специалностите, които се изучават в съответната професионална група във висши училища.

Заключителен текст, който информира как и къде учениците могат да получат повече информация в Центровете за кариерно ориентиране (с линк към съответната страница от сайта).

Доклад за 11-12 клас. Докладът е структуриран в 2 части:

В **Част I** е представена обща информация за въпросниците, включваща списък с професионалните групи, насоки как да се работи с доклад и как да се разчетат получените резултати, описание на степените на насоченост, общи насоки за интерпретиране на резултатите в някои по-особени случаи.

В **Част II** са представени конкретните резултати от въпросниците за кариерно ориентиране на ученика. Те са структурирани по следния начин:

○ **Графика**, на която са представени оценките, които ученикът получава за всяка от 12-те професионални групи. Резултатите са разпределени в някоя от 6-те степени на насоченост (много ниска, ниска, под средна, средна, висока, много висока). Резултатите тук са обобщени по съответната формула за 4 групи въпросници: Интереси, Способности, Предпочитания и Ценности.

○ **Описание на всяка от 12-те професионални групи**, подредени в низходящ ред от най-високо изразената степен към най-ниската за съответния ученик. Посочено е да се обърне внимание на първите три групи в списъка, тъй като за тях ученикът е получил най-високи стойности. Информацията за всяка от групите е структурирана както следва:

- кратка информация за съответната група професии
- линк към специалностите, които се изучават в съответната професионална група във висшите училища

○ **Заключителен текст**, който информира как и къде учениците могат да получат повече информация в Центровете за кариерно ориентиране (с линк към съответната страница от сайта).

В заключение може да се обобщи, че разработените методи притежават приемливи психометрични качества и позволяват да се диагностицират интересите, способностите и ценностите на личността, които са необходими при насочването към информацията за професиите и за осъществяване на подходящ професионален избор.

Литература

- Allport, G. Vernon, P., Lindzey, G. (1951). Study of values. Boston, Houghton Mifflin.
- Donnay, D. (1997). "E.K. Strong's legacy and beyond: 70 years of the Strong Interest Inventory". *The Career Development Quarterly* **46** (1): 2–22.
[doi:10.1002/j.21610045.1997.tb00688.x](https://doi.org/10.1002/j.21610045.1997.tb00688.x)
- Holland, J. (1973). Making vocational choice: A Theory of careers. Prentice-Hall.
- Ihle-Helledy, K., Zytowski, D., Fouada, N. (2004). Kuder career search: Test-retest reliability and consequential validity. *Journal of Career Assessment*, 8, 285-297.
- Kopelman, R., Rovenpor, J. (2006). Allport -Vernon - Lindzey study of values. In: Greenhaus, J., Callanan, G. (Eds.). *Encyclopedia of Career Development*, 15-18. Sage Publications Inc.
- Lippa, R. (1998). Gender-related individual differences and the structure of vocational interests: The importance of the people-things dimension. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 996-1009.
- Lubinski, D., Schmidt, D. B., & Benbow, C. P. (1996). A 20-year stability analysis of the Study of Values for intellectually gifted individuals from adolescence to adulthood. *Journal of Applied Psychology*, 81,443-451.
- Kuder, F. (1977). Career matching. *Personnel Psychology*, 30, 1, 1-4.
- Nauta, M. (2010). The development, evolution, and status of Holland's theory of vocational personalities: Reflections and future directions for counselling psychology. *Journal of Counselling Psychology*, 57, 1, 11-22.
- Saviskas, M. (2003). Advancing the career consulting profession: Objectives and strategies for the next decade. *Career Development Quarterly*, 52, 1, 87-96.
- Saviskas, M. (2011). New questions for vocational psychology: premises, paradigms, and practices. *Journal of Career Assessment*, 10.
- Staggs, G.D. (2004). Meta-analyses of interest-personality convergence using the Strong Interest Inventory and the Multidimensional Personality Questionnaire. (Order No. 3145683, Iowa State University). ProQuest Dissertations and Theses, pp. 1-24.
- Watkins, C., Saviskas, M. (1990). Psychodynamic career counselling. In: Walsh, W., Osipow, S. (Eds.). *Career counselling: Contemporary topics in vocational psychology*. (pp 79-116). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Zytowski, D. (2001). Kuder career search with person match career assessment for the 21st century. *Journal of Career Assessment*, 9, 229-241.